

G.E.Cəfərli
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnar.ceferki@gmail.com

YENİYETMƏLƏRDƏ İRADİ İNKİŞAFIN FORMALAŞDIRILMASININ ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Məqalənin əsas mahiyyəti yeniyetmənin iradi inkişafının formalaşdırılmasının elmi-nəzəri əsaslarının qeyd edilməsidir. Bəhs edilir ki, insanın şəxsiyyət kimi formalaşma, həyatda uğur qazanmaq üçün zəhmətkeşlik, diqqətlilik, əzmkarlıq və məsuliyyət kimi iradə də lazımdır. İnsanın var olması üçün hər bir psixi proses kimi iradə də müsbət yöndə, düzgün inkişaf etməlidir. Psixi proseslər fərdin şəxsiyyət kimi formalaşmaq, düzgün qərarlar vermək, öz vəzifələrini keyfiyyətlə yerinə yetirmək, müvəffəqiyyət qazanmaq, həyatı normal şəkildə qurmaq imkanı verir. Həmçinin məqalədə iradənin inkişafında valideynin, müəllimin rolundan danışılır. Təkcə iradənin inkişafında deyildə, yeniyetməlik dövründə hər bir psixi prosesin inkişafında valideynin və müəllimin rolu əvəzsizdir.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ВОЛЕВОГО РАЗВИТИЯ У ПОДРОСТКОВ

Резюме

Основная суть статьи заключается в упоминании научно-теоретических основ формирования произвольного развития подростка. Утверждается, что она формируется как личность человека, и для того, чтобы добиться успеха в жизни, необходимы трудолюбие, внимательность, настойчивость и ответственность в воле. Как всякий психический процесс для существования человека, развитие воли идет в направлении, правильное развитие есть развитие. Сформировать психически вредного человека как личность, принять правильное решение, качественно выполнить свою работу, добиться, жизнь совета нормальная. В статьях также говорится о роли специалиста и педагога в развитии воли. Не только в развитии воли, но и в процессе отрочества неопределима роль родителя и учителя в каждом психическом процессе.

SCIENTIFIC-THEORETICAL BASES OF THE FORMATION OF VOLITIONAL DEVELOPMENT IN TEENAGERS

Summary

The main essence of the article is the mention of the scientific-theoretical basis of the formation of the adolescent's voluntary development. It is claimed that a

person is formed as a personality and to succeed in life, hard work, attention, perseverance and responsibility are needed in the will. In order for a person to exist, the will, like any mental process, must develop positively and correctly. Mental processes create conditions for an individual to be formed as a personality, to make the right decisions, to fulfill his duties with quality, to be successful, and to lead a normal life. The article also mentions the role of parents and teachers in the development of will. Not only in the development of the will, but in the development of every mental process during adolescence, the role of parents and teachers is irreplaceable.

Açar sözlər: inkişaf, yeniyetmə, iradə, ailə, valideyn, davranış, müəllim, keyfiyyət, yaş, dövr, özinam, özgüvən, şəxsiyyət, uşaq, gələcək, qabiliyyət, uğur, anlayış, insan, fəaliyyət, psixoloji, plan

Ключевые слова: развитие, подросток, воля, семья, родитель, поведение, педагог, качество, возраст, период, уверенность в себе, уверенность в себе, личность, ребенок, будущее, способность, успех, понимание, человек, активность, психологический, план

Key words: development, teenager, will, family, parent, behavior, quality, teacher, quality, age, period, self-confidence, self-confidence, personality, child, future, ability, success, understanding, human, activity, psychological, plan

İradə inkişafın formalaşması haqqında məlumat verərkən ortaya çıxan ilk sual bu olur: “İradə nədir?” Bu suala verilən ən aktual cavab S.Səmədovun verdiyi tərifdir. “Qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmaq üçün subyektin öz fəaliyyəti və davranışı zamanı rast gəldiyi çətinlikləri, maneələri aradan qaldırma prosesinə iradə deyilir.” (1,səh:358)

Ümumilikdə iradə tənzimləmə qabiliyyətidir, hansı ki bu qabiliyyət hər sahədə insanın davranış və düşüncələrində təzahür edir. Deyə bilərik ki, iradə insan həyatının böyük bir hissəsini əhatə edir, çünki insanı iradəsiz düşünmək olmaz. İradəsiz insan sağlam olması qəbul edilən davranışlardan uzaqdır və bu hal cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməzdir. İnsanı arzu olunmaz davranışlardan qaçmağa sövq edən onun iradəsidir. Azad iradə insanın özünün özünə yetməsi, davranışlarını müstəqillik adı altında idarə edən vəziyyətinə deyilir. Bu isə öz növbəsində insanın özünə nəzarətidir. İradə vasitəsilə insan öz davranışlarına qarşı məsuliyyətli olur, özünü istəmsiz hərəkətlərindən uzaq qalmağa məcbur edir.

İradə çox qədim zamanlardan bəri bir çox elmlərin müzakirə obyektinə olmuşdur. İradə anlayışı fəlsəfə, din və s. elmləri ilə yanaşı eyni zamanda psixologiya elminin də araşdırdığı, müzakirə etdiyi bir mövzudur. Filosoflar, psixoloqlar bu mövzunu müzakirə etdikdə iradənin inkişafında ailənin böyük rol oynadığından da yan keçmirlər. Uşağın həyatının ilk illərindən başlayaraq onda özünə nəzarətin formalaşması ailədən başlamış və inkişaf etmişdir. Buna görə də ailə öz övladına örnək olmaq üçün ilk növbədə özünə nəzarət etməli,

iradəsini düzgün yöndə istiqamətləndirməlidir ki, uşağın özünə nəzarəti aşağı səviyyədə olmasın. İradəsi güclü olan uşaqlar həyatda uğur əldə etmiş insanlardır.

İradə lap kiçik yaşlardan, məktəbəqədər dövrdən başlayaraq formalaşır və zamanla inkişaf edir. Onu həyatın istənilən dövründə gücləndirə bilərik. Eləcə də iradənin inkişafının kulminasiyası daha çox yeniyetməlik yaş dövrünə təsadüf edir. Yeniyetmələrdə iradənin inkişafı onların motivasiya və mənəvi sferalarının zənginləşməsi ilə sıx əlaqəlidir. Fəaliyyətin tənzimlənməsinə ali motivlərin və dəyərlərin daxil edilməsi, fəaliyyətə nəzarət edən stimulların ümumi iyerarxiyasında onların statusunun yüksəldilməsi, həyata keçirilən hərəkətlərin mənəvi tərəfini ayırd etmək və qiymətləndirmək bacarığı - bütün bunlar yeniyetmənin iradi inkişafına kömək edən mühüm məqamlardan biridir.

İradə davranış zamanı iradəsi yeniyetmənin öz davranışlarını, hərəkətlərini nəzarət altında saxlamasını, digər maraq və meyillərinin qarşısını almağı tələb edir. Yeniyetməlik dövründə uşağın öz üzərində olan hökmü artır, hərəkətlərinə nəzarət daha yüksək səviyyədə olur. Bu da yeniyetməlik dövründə iradənin inkişafının daha sürətli olduğunun göstəricisidir. Yeniyetmənin davranışlarının icrası zamanı şüurun mütləq şəkildə iştirak etməsi iradənin təzahürü deməkdir. Yeniyetməlik yaş dövründə iradənin inkişafı özünü kəskin şəkildə göstərir. “Bəs biz onun kəskin inkişafını necə görə bilərik?” – Onlar davranışların icra prosesi zamanı psixi prosesləri dərk edir, artıq vəziyyətin qiymətləndirilməsi, alınan nəticəyə müvafiq qərarlar qəbul edilməsi, həmin qərarların düzgün çıxış yolunu müəyyənləşdirməyi bacarır.

Hətta deyə bilərik ki, iradi fəaliyyət yeniyetmənin gələcək həyatını planlaşdırır, onu müəyyən edir. Onun tam bir şəxsiyyət kimi formalaşması üçün zəmin yolu yaradır, düzgün qərarlar qəbul etməsinə köməklik edir. Bu o deməkdir ki, yeniyetmə düzgün düşüncələrə, formalaşmış əqidəyə, mənəvi prinsiplərə əsaslanaraq hərəkət edir. Artıq yeniyetmə iradi hərəkəti yerinə yetirmək üçün məsuliyyət daşdığını dərk edir, həyat yolunu, planlarını özü qurmağa çalışır, bir sözlə şəxsiyyət kimi formalaşdığını anlayır.

Bəzən yeniyetməlik yaş dövründə iradi keyfiyyətləri üzə çıxarmaq olduqca çətin olur. Çünki insanın istək, arzu, meyilləri, ondan daha güclü olur. Buna görə də ilk növbədə valideynlər və müəllimlər yeniyetməlik yaş dövründə uşaqlara daha yüksək nəzarət etməli, iradi inkişafın gedişini izləməlidir. İradə bizə indiki və gələcək həyatımız üçün mütləq lazımdır. Təkcə yeniyetməlik yaş dövründə deyil, bütün yaş dövrlərində iradənin inkişafı bir qədər çətinidir. Lakin yeniyetməlik yaş dövrü insanın keçid dövrü olduğunu nəzərə alsaq, anlayırıq ki, iradənin inkişafı bu dövrdə daha çətinidir. Belə uşaqlara aşılamaq lazımdır ki, iradəsiz, qərar qəbul edə bilməyən, öz hərəkətlərini nizamlaya bilməyən insanları heç kəs sevmir. İradəsi zəif olduqda

hətta qərar belə qəbul etdikləri zaman o qərara heç kəs tərəfindən hörmət edilərək əməl edilmir. Yeniyetmələrə onların zəif insan olmadıqlarını, özlərini düzgün qiymətləndirməyi bacaracaqlarını aşılamaq lazımdır. Bu halda onlarda zamanla iradə normal inkişaf etməyə başlayacaq, artıq qərar qəbul edə biləcəklərini görəcəkdirlər. Lazımi gəldikdə onlara müəyyən hədəflər qoymaq lazımdır ki, həmin məqsədə çatmaq yolunda iradəsi daha da güclənsin.

Bu yaş dövründə hər hansı bir sahəyə maraq, öyüd-nəsihətlə deyil, valideynin şəxsi nümunəsi ilə, fəaliyyət və davranışı ilə formalaşdırılmalıdır. Belə ki, valideynlər əsasən yeniyetməlik yaş dövründəki uşaqlarının çox vaxtını onlarla deyil, öz həmyaşıdları ilə, dostları ilə keçirdiklərini, öz sirlərini, planlarını və s. məsləhətləşdiklərinin şahidi olacaqdır. Valideynlər ilk öncə düşünməlidirlər ki, uşaqlarının qurduqları bu kimi münasibətlərin onların şəxsiyyətinin eləcə də, iradələrinin formalaşmasında və inkişafında xüsusi rolu vardır. Ona görə də uşaqlarını sıxmadan daim nəzarət altında saxlamalıdırlar, ancaq uşaqlara bunu hiss etdirməməlidirlər. Əks halda daha da valideynlərindən uzaqlaşacaq, onlarla olan ünsiyyətlərini pozacaqlar və valideyn uşağının inkişafını rahat, düzgün izləməsi üçün onunla daim normal ünsiyyətdə olmağa çalışmalıdır. Əks halda uşaqlar valideynlərini aldatmağa, onlara yalan deməyə çalışacaqdırlar. Yeniyetməlik dövrü öz həssaslığı və çılğınlığı ilə seçilir. Ona görə də həmin dövrdə övladı çox danlamaq, hər xırda məsələyə görə onu qıcıqlandırmaq olmaz. Həmçinin yeniyetmənin şəxsiyyətinə istiqamətlənən təhqir və onu idarə etməyə çalışmaq valideynlərin ən böyük səhvidir. Bununla yanaşı qətiyyətli laqeydlik göstərmək olmaz. Gələcəkləri onların necə tərbiyə etdirilməsindən çox asılıdır.

İlk növbədə valideyn onun böyüdüyünü dərk etməli, uşağa qarşı əvvəlki münasibət və davranışı dəyişməlidir. Yeniyetmələri dinləmək, onları anlamağa çalışmaq, özlərini tanımaları üçün fürsət vermək lazımdır. Yeniyetməlik yaş dövrü - bütün ailə üzvlərinin sosial fərdi və ailə yetkinliyinin yoxlanması dövrüdür. Bu dövrdə bütün gizli işlər üzə çıxır, böhran və konfliktlər nəzərə çarpır. Yeniyetmələr və valideynlər arasında qarşıdurma belə başlayır. Valideynlərinin dedikləri ilə razılaşmır, onların dedikləri sözü özlərinə nəsihət kimi qəbul edirlər. Yeniyetmələr kobud, sərt olur, valideynlərini və başqa şəxsləri tənqid edir. Yuxarıda sadaladığımız hər bir proses uşağın iradəsinin inkişafına təsir göstərə bilər.

Yeniyetməlik dövründə iradənin keyfiyyət baxımından hər iki növü formalaşır, bildiyimiz kimi iradi keyfiyyətin iki növü vardır, bu keyfiyyətlər: mənfi və müsbət keyfiyyətlər olaraq bilinir. Əlbətdəki bu keyfiyyətlərin hər ikisi formalaşmalıdır ki, uşaqlar öz etdikləri səhvləri və düzləri ayırd edə bilsinlər. İlk öncə mənfi və ya müsbət keyfiyyətlərin hansı olduğunu bilməliyə ki, bunların inkişafı zamanı müşahidə edib, diaqnoz qoymağı bacaraq. Müsbət iradi keyfiyyətlərə təkidlilik, qətiyyət, cəsarət, özünü ələ almaq,

məsuliyyətlik, intizamlılıq, müstəqillik, səbrlilik və s. aid edirlər. Mənfi iradi keyfiyyətlərə iradi nöqsan kimi təqlidçilik, təlqinə qapılmaq, neqativizm, tərsliyi də aid etmək olar.

Bu yaşlı uşaqlarda aydın şəkildə görə bilir ki, ətrafı düzgün qavrayıb, düzgün yorumlaya bilmirlər. Onlar çətinliyin üzərinə getməsi gərəkdiyi halda tərslik edib, ətrafı anlayışla qavramır. Tərslik çox vaxt bilərəkdən öz inadından dönməməkdə özünü göstərir. Digər bütün iradi keyfiyyətlər müsbət və ya mənfi olmaqla yeniyetmələrdə inkişaf edir. Bu keyfiyyətlər sıralamasında özünəinamıda qeyd etmək mütləqdir. Yeniyetməlik dövründəki psixososial parametrlər müxtəlif sahələrdə, daha çox özünəinam, özünüqiymətləndirmə və özünütənzimləmədə müşahidə olunur. Bütün bunlar, məlum olduğu kimi, yeniyetmələrin şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərin təzahür etməsinə səbəb olur. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, uşağın özünəinamı yüksək səviyyədə olmalıdır ki, özünü düzgün qiymətləndirsin. Əgər ki, uşağın özünə inamı olmasa, özünü aşağı səviyyədə görsə, mənfi qiymətləndirmə aparacaq və özgüvəni yerlə bir olacaq və nəticə olaraq heç bir uğura addım ata bilməyəcək və həyatdan heç bir nəticə ədə etməyəcəkdir. Özünə inanmaq şəxsiyyətin düzgün formalaşmasına imkan yaradır və ən əsası həmin şəxsin gələcəyinin parlaq olacağına deyə bilərik. XX əsrdə formalaşmağa başlamış şəxsiyyət nəzəriyyələrində əksər tədqiqatçılar yeniyetməlik dövrünün ziddiyyətlərindən, onların davranışının irsi, etnik və sosial mənşəyindən bəhs etmişlər. Z.Freyd, A.Freyd, E.Fromm, E.Erikson, K.Xorni və b. şəxsiyyətin inkişafı kontekstində yeniyetmələrin sosiallaşması və özünüidentifikasiyası məsələlərinə bu və digər nöqtəyi-nəzərdən aydınlıq gətirirlər. Bu nəzəriyyələrlə tanışlıq bizə problemi daha əhatəli təhlil etməyə imkan verir.

Yeniyetmələrdə özünüqavrama hissi çox yüksək olur. Bu xüsusiyyətlərin formalaşması ilə onlar öz dünyagörüşlərini formalaşdırırlar. Yeniyetmələr inanırlar ki, dünyagörüşü, özünüdərk, dəyərlər, münasibətlər, yanaşmalar, əlamətlər bir yerdə onların kimliyini müəyyən edir. Həyat təcrübəsi, iş, dostluq münasibətləri, məktəbdə qazanılan nailiyyətlər, ailədaxili münasibətlər yeniyetmələrdə özünəinam hissini güclənməsinə kömək göstərir. Bütün bunlar eyni zamanda yeniyetmədə özünəhörmət hissini formalaşdırır. Uşaqlardan fərqli olaraq yeniyetmələr məktəbdə yaxşı oxumaq, dostluq etmək, boş vaxtlarını səmərəli keçirmək üçün yalnız öz imkanlarına bel bağlayır və bu imkanlardan səmərəli şəkildə, özgüvənlə hərəkət edirlər. Buda uşaqların iradəsinin gücündən irəli gəlir. İradə bizim cəmiyyətdə yer tapa bilməyimizdə böyük rol oynayır. Həyatımız iradəmizdən asılıdır deyə bilərik. Məlumdur ki, yüksək iradəli insanlar həyatlarında daha uğurludurlar. Bu insanlar daha az psixoloji problemlə qarşılaşırlar.

Gələcək üçün qərarlar qəbul etmək və bu müddət ərzində qərar qəbul etmək üçün addım atmaq iradə gücünü gücləndirmək üçün çox vacibdir.

Həyatın bütün sahələrində hədəflər qoymaq və bu hədəflərə sadıq qalmaq gücü artır. Kiçik hədəflərdən başlamaq uğursuzluq riskini azaldacaq və insana iradə gücünü xatırladır. Zaman keçdikcə hədəflər böyüdülsə və iradə güclənersə, böyük hədəflərdən məyus olmaz.

Ədəbiyyat

1. S.Səmədov *Psixologiya / Bakı, 2007*
2. <http://pcc.az/blog/?p=7627>
3. <https://banker.az/irad%C9%99nin-gucunu-nec%C9%99-inkisaf-etdirm%C9%99k-olar/>
4. Əlizadə Ə.Ə. *Pedaqoji psixologiya I kitab ADPU,2010*
5. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8171/irad%C9%99-haqq%C4%B1nda-anlay%C4%B1%C5%9F.html>
6. Həmzəyev M.Ə., *Pedaqoji psixologiya. Bakı:2003*